

Галина Кіндратівна Радчук,

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ДІАЛОГІЗАЦІЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОЇ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У СІМ'Ї

У статті актуалізується необхідність упровадження інноваційних форм навчання батьків та майбутніх батьків з метою зміни стереотипів у сфері сімейного виховання, розвитку діалогічного спілкування як необхідної умови розгортання суб'єктного потенціалу дитини. Розкриваються теоретико-методичні аспекти освітнього діалогу як інноваційної форми навчання з питань сімейного виховання.

Ключові слова: сімейне виховання, педагогічні стереотипи, особистість дитини, діалог, освітній діалог.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Загальною рисою всіх освітніх проєктів нашого часу є орієнтація на особистість. Філософія освіти досліджує особистісно зорієнтовану освіту через категорії суб'єкта, свободи, саморозвитку, цілісності, діалогу, творчості. Психологи і педагоги, які розвивають концепцію особистісно зорієнтованої освіти, однак, в тому, що освіта – це не формування особистості із наперед заданими властивостями, а створення умов для повноцінного прояву і відповідно розвитку особистісних якостей дитини.

Проте, можна констатувати той факт, що ставлення до особистості в освітній практиці, і насамперед у практиці сімейного виховання відповідає панівній у суспільстві парадигмі: особистість і до сьогодні розглядається як те, що потрібно «формувати». Якщо в освіті ще помітні деякі прогресивні зміни, то у сфері сімейного виховання панують традиційні стереотипи. Коротко

зупинимося на найтипівіших стереотипах, які зазвичай домінують у сімейному вихованні.

Найбільш поширеним є ототожнення виховання з маніпулюванням дитиною, її поведінкою. Відповідно до цього стереотипу, виховання – це корекція поведінки дитини діями батьків. Насправді, дитина це не шматок глини, з якого виліпиш все, що захочеш. Дитина – особистість, яка здатна відчувати, переживати, сприймати, розмірковувати, хотіти, і, спираючись на свій унікальний досвід, мати свою власну точку зору, та вибирати, як їй поводити себе у тих чи інших ситуаціях. Надзвичайно важливо зрозуміти, як дитина бачить свою сім'ю, себе, як інтерпретує те, що відбувається. Саме її особистісне ставлення є результатом внутрішньої активності дитини і має для неї певний сенс, який не завжди є очевидним зі сторони, але саме ставлення, а не зовнішні обставини визначають поведінку дитини, є основою розвитку її особистості. Ми вважаємо, що почуття і переживання дитини є тим компасом, який допоможе досягнути бажаної мети у вихованні. Тому становлення особистості дитини у сім'ї – це взаємний процес, у якому батьки, виховуючи своїх дітей, і самі виховуються. Дитина – це вільна (а, отже, автономна) особистість; виховання – це перш за все самовиховання батьків.

Ще одним стереотипним уявленням про сімейне виховання є переконання батьків про те, що ця сфера добре контролюється і усвідомлюється ними. Кожен із батьків схильний думати, що добре розуміє і себе, і свою дитину. Ми впевнені, що можна контролювати і достатньо добре усвідомлювати свої дії і вчинки, але справжні переживання не лише дітей, але і батьків практично не контролюються і усвідомлюються достатньо погано і часто спотворено. Потрібна особлива праця на рівні внутрішнього і зовнішнього діалогу. Виховання передбачає вміння слухати.

Наступний стереотип стосується батьківської самопожертви. Виховання ж, на нашу думку, передбачає повноцінну суб'єкт-суб'єктну взаємодію, яка базується на врахуванні потреб та інтересів як дітей, так і батьків, їхніх психологічних кордонів, толерантності у стосунках. Повноцінне виховання

неможливе без справжньої рівності, захищеності інтересів не лише дітей, але і батьків.

Ще один стереотип, пов'язаний з негативним ставленням традиційного сімейного виховання до так званої словесної педагогіки як неефективної. Справжнє виховання передбачає культуру мовлення на рівні внутрішнього Я, з використанням Я – висловлювань, організацію розгорнутого діалогічного спілкування.

Традиційно батьки вважають, що процес формування впевненої у собі, позбавленої комплексів, самостійної, з чіткими моральними настановами особистості повинен базуватися на постійному критичному оцінюванні, систематичному контролі поведінки дитини з обов'язковою вказівкою на помилки, проблеми, упущення, порівняння з кращими зразками, учнями тощо. Насправді, процес становлення повноцінної особистості дитини, її позитивної Я-концепції базується на трьох основних видах досвіду, які необхідні для становлення Я, а саме: 1) увага і повага до неї; 2) справедливе ставлення зі сторони інших; 3) визнання ними її цінності. Відповідно за таких умов відбувається внутрішній процес формування структури Я: 1) увага і повага до самої себе; 2) справедливе ставлення до самої себе; 3) визнання власної самоцінності. Саме ці здатності необхідні для того, щоб людина стала автономною, автентичною і продуктивною.

Вищеназвані та інші стереотипи унеможливають реалізацію особистісно зорієнтованих підходів у практиці сімейного виховання.

Тому **метою нашого дослідження** виступило теоретичне обґрунтування та методична розробка впровадження інноваційних форм навчання батьків та майбутніх батьків задля зміни ціннісно-сміслових настанов у сфері сімейного виховання, розвитку діалогу як найбільш ефективного механізму розгортання особистісного потенціалу дитини.

У нашій освітній програмі діалог виступає у двох аспектах :

1) як умова становлення повноцінної особистості дитини;

2) як ефективна форма навчання батьків та майбутніх батьків інноваційним підходам у сфері сімейного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Для того щоб досягнути реальні і потенційні можливості діалогу необхідно зрозуміти його сутнісні характеристики, які наразі активно обговорюються у філософській, психологічній, культурологічній та педагогічній літературі. Дослідження М. Бахтіна, І. Беха, В. Біблера, С. Братченка, М. Бубера, О. Галицьких, Г. Дьяконова, М. Кагана, М. Кларіна, Ю. Лотмана, К. Роджерса, В. Сєрикова та ін. дали можливість визначити діалог як унікальне середовище становлення духовно зрілої особистості. Діалог розкривається як процес прилучення особистості до культури, спосіб реалізації самопізнання, особистісного становлення. Духовні цінності неможливо передати шляхом пояснення, заучування, наказу, жорсткого контролю, зовнішнього монологічного впливу. Лише вдивляючись в іншу людину, вступаючи з нею в уявлюваний чи реальний діалог, людина розуміє саму себе, виходить за рамки уявлень про себе.

У термінах К. Роджерса цей аспект визначається як істинність самовираження, конгруентність. Свобода є і передумовою діалогу, і відмінною рисою його здійснення, і в деякій мірі його результатом. У діалог здатна вступити людина, яка готова до реалізації своєї свободи у взаємодії з іншими. Прийняття власної свободи вимагає певних зусиль, але при цьому людина отримує шанс реалізувати свій потенціал свободи і, відповідно, перед нею відкривається простір особистісного зростання [3].

С. Братченко пропонує використовувати поняття «комунікативні права особистості», за допомогою якого може бути описана система психолого-правових основ спілкування, яка визначає межі свободи співбесідників таким чином, щоб забезпечити їх взаємодію на основі взаємного визнання і без насилля. Він виділяє такі основні комунікативні права особистості: на свою систему цінностей; бути відповідальним суб'єктом, співавтором спілкування (право на самодетермінацію); на гідність і її самоповагу; на індивідуальність і

своєрідність, на відмінність від співбесідника; на незалежність і суверенітет; на вільну, нічим не регламентовану думку; на відстоювання своїх прав [1].

Порушення цих прав деформує комунікативний простір і спілкування перестає бути діалогічним. Проте, реалізуючи свої комунікативні права особистості, необхідно водночас поважати також права співбесідника. Відмова від комунікативної відповідальності особистості є перешкодою для здійснення діалогу і проявом агресивних або маніпулятивних форм спілкування.

У реальному спілкуванні досягнення рівноправності є дуже непростою проблемою. Особливо у ситуаціях, де співбесідники мають об'єктивні ознаки нерівності (у спілкування керівника і підлеглого, дорослого і дитини, педагога і учня тощо). К. Роджерс підкреслював, що можливість реалізації гуманістичного підходу у навчанні і вихованні істотно залежить від готовності дорослого «поділитися своєю владою» [3]. Комунікативні права і відповідальність у діалозі покликані зафіксувати межі свободи співбесідників і перейти, таким чином, до невладних стосунків. Це означає перестати ставитися до іншої людини як до речі, до об'єкта і визнати її суб'єктність, поставитись до неї як до особистості.

Особлива роль емоційних зв'язків у становленні особистості і побудові міжособистісних стосунків підкреслювалась у роботах багатьох вчених. У концепції К. Роджерса емоційне співпереживання відіграє роль засадничої умови особистісного зростання. Емпатія створює сприятливі умови для розкриття і розвитку людини, робить її відкритою до змін і формою прояву поваги і визнання. Завдяки цьому реальність діалогу не просто пізнається, але і переживається цілісною особистістю як життєво важлива, наповнена смыслом подія, як співпричетність до інших людей [3].

Окремо слід підкреслити важливість готовності до діалогу в учасників цього процесу. Як зауважує О. Галицьких, здатність до діалогу з вихованцем, його творчою індивідуальністю, його духовним досвідом, його світом цінностей відображає ефективність діяльності вихователя [2]. Справді, готовність до діалогу – один з універсальних показників сформованості

індивіда як особистості. Вона передбачає прийняття особистістю діалогу як особливої ситуації спілкування, що вимагає адекватної поведінки та дотримання деяких правил.

Діалог є, справді, максимально адекватним середовищем розвитку особистості і водночас має статус морального, етично повноцінного способу спілкування. Світ діалогу – це особливий світ спілкування людей як вільних особистостей, тому він може слугувати мірилом реалізації особистісно-розвивального потенціалу конкретних форм спілкування. Концепція діалогу дозволяє краще зрозуміти і альтернативні способи міжособистісної взаємодії (авторитарний, ліберальний, маніпулятивний та ін.), окреслити орієнтири і засоби їх «діалогізації». Власне тому орієнтація на розвиток дитини як особистості, індивідуальності і активного суб'єкта діяльності може бути реалізована лише на основі побудови діалогічної стратегії діяльності дорослого.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Відповідно до вищезначених теоретичних засад, приступаючи до конструювання освітнього середовища з метою майбутніх батьків та батьків інноваційним підходам у сімейному вихованні, ми базувалися на наступних тезах.

Оптимальним середовищем актуалізації смислотвірного потенціалу особистості, а, отже, і необхідною умовою не просто осмисленого засвоєння інформації, але становлення, розвитку, зміни, збагачення ціннісно-сміслових ставлень і настанов у сфері сімейного виховання, є освітній діалог. Потенціал освітнього діалогу, на нашу думку, буде найбільш повно розгортатися у тому випадку, коли освітній процес буде характеризуватися такими змістовними та формально-динамічними особливостями:

а) контекстуальність щодо внутрішнього світу особистості, коли текст, що вивчається лежить в «контексті» особистісно-смісловій сфері учасників освітньої програми; це актуалізує особистісні смисли, а не поверхневе відтворення і забезпечує мотиваційне обґрунтування життєдіяльності тощо;

б) відкритість як спосіб представлення в освітньому матеріалі відкритих для доповнення, нестійких, неврівноважених, парадоксальних (феноменальних) фактів, які не мають однозначного тлумачення; спосіб їх пізнання – критична рефлексія, яка дозволяє звертатись до смислотворчості особистості замість механічного заучування; при цьому відбувається постійне прояснення суб'єктом смислових значень явища, яке розглядається;

в) метафоричність освітнього матеріалу як механізм активізації синкретичного емоційного схоплення цілісної ситуації (в єдності асоціативних, інтуїтивних, логічних зв'язків) і актуалізації смислового потенціалу особистості;

г) ігрові форми освітньої взаємодії з притаманною для гри свободою, змагальністю, що актуалізує проблему самореалізації особистості і дозволяє їй у деякій мірі реалізувати свої потенції, створюючи власний світ, особливий простір, програючи в ньому свої ролі і моделі реальності; через імітацію життєвої ситуації, яка дозволяє апробувати цінність у дії і у спілкуванні з іншими людьми, порівняти з іншими цінностями;

д) суб'єкт-суб'єктний характер стосунків учасників освітньої програми як взаємодія цілісної особистості зі світом культури, в якому відбувається прояснення, навіть перегляд своїх цінностей, пошук шляхів саморозвитку і, водночас, активно розвивається рефлексивна функція особистості.

Реалізуючи особистісно-зорієнтований підхід, ми використовували різні інтерактивні методи, які допомагають організувати і розгорнути суб'єкт-суб'єктну взаємодію між учасниками освітньої програми, а саме:

- 1) рольова гра;
- 2) групова дискусія;
- 3) робота в малих групах;
- 4) творчі завдання;
- 5) мозкова атака;
- 6) інтерактивна міні-лекція;
- 7) колаж;

8) рефлексивні коментарі;

9) повчальні історії, яскраві метафори, казкові розповіді;

10) психогімнастичні, ігрові, тренувальні вправи, вправи на активізацію, рефлексію тощо.

Усі ці інтерактивні методи навчання дають змогу задіяти не лише свідомість людини, але і її почуття, емоції, інтуїцію, вольові якості, тобто залучають до процесу навчання цілісну особистість.

Власне вищезначені методичні аспекти освітнього діалогу лягли в основу побудови освітньої програми «Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї», яка складається з цілої низки окремих тематичних модулів. У нашому контексті модуль – це відносно самостійна одиниця («цеглинка»), з яких вибудовується оригінальна конструкція конкретного тренінгу (освітньої програми). Модуль має власні цілі, його можна використовувати у складі інших тренінгів і навіть самостійно. Логіка освітньої програми полягає у наступному: кожен модуль, реалізуючи свою мету, допомагає учасникам як батькам чи майбутнім батькам поступово усвідомити свій суб'єктний потенціал, далі – усвідомлювати цю суб'єктність як серцевину повноцінної особистості у дітях і поступово, долаючи стереотипи, відпрацьовувати навички повноцінного діалогу з дітьми. Для досягнення мети у кожному модулі використовуються різні інтерактивні форми (рольові ігри, міні-лекції, робота у малих групах, творчі завдання тощо). Модулі взаємно доповнюють один одного і кожен з них вносить свій вклад у реалізацію основних завдань освітньої програми загалом.

Тематичні модулі програми тренінгу:

1. Концептуальні засади тренінгу (усвідомлення концептуальних засад освітньої програми та основних шляхів сімейного виховання).

2. Світ дитини: особливості становлення (розвиток цілісного бачення становлення особистості дитини; засвоєння знань про вікові особливості її психічного розвитку, актуалізація дитячих спогадів, особистісної інтерпретації становлення особистості дитини).

3. Спілкування з дитиною (розширення знань про механізми і особливості комунікативної взаємодії з дітьми, розвиток комунікативних умінь і навичок).

4. Самооцінка дитини (усвідомлення центральних механізмів особистісного розвитку, розвиток уміння конструювання сприятливих умов для становлення стержневих особистісних властивостей, розвиток навичок самоаналізу і рефлексії).

5. Особистісний простір у сім'ї (розширення знань про психологічні кордони особистості, відпрацювання умінь асертивної поведінки у різних ситуаціях).

6. Усвідомлення наслідків негативної поведінки (усвідомлення і критичне осмислення стійких стереотипних установок у сімейному вихованні, відпрацювання умінь конструктивної взаємодії у ситуаціях негативної поведінки дітей).

7. Емоції та поведінка дитини (розширення і збагачення знань щодо ролі емоційної сфери у становленні особистості дитини, відпрацювання умінь емпатійного реагування на дитячу поведінку).

8. Діалогічна взаємодія в сімейних конфліктах (конструювання оптимальних умов для вирішення конфліктних сімейних ситуацій, відпрацювання навичок конструктивної (діалогічної) взаємодії у таких ситуаціях).

9. Підсумки (узагальнення результатів навчання, побудова реальних планів утілення одержаних знань, умінь та навичок у життя).

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що представлена апробована інноваційна освітня програма «Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини у сім'ї» спрямована на становлення у батьків та майбутніх батьків ціннісно-сміслових настанов у сфері сімейного виховання, розвиток діалогу як найбільш ефективного механізму розгортання особистісного потенціалу дитини. Інакше кажучи, у процесі навчання за допомогою діалогічної взаємодії відбувається поглиблення саморозуміння та адекватне розуміння поведінки, переживань, думок дитини, ціннісне ставлення

до особистості дитини, формується вміння асертивно встановлювати психологічні кордони, адекватно висловлювати свої переживання та почуття, тобто загалом розвивається вміння вибудовувати повноцінний діалог у взаєминах з дитиною.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні психолого-педагогічних умов становлення батьківської компетентності та з'ясуванні конкретних емпіричних показників підвищення батьківської компетентності майбутніх батьків та батьків після впровадження просвітницьких семінарів у формі освітнього діалогу.

Список використаної літератури

1. Братченко, С. Л. Межличностной диалог и его основные атрибуты / С. Л. Братченко // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – С. 201–222.
2. Галицких, Е. О. Диалог в образовании как способ становления толерантности : учебно-методическое пособие / Е. О. Галицких. – М. : Академический проект, 2004. – 240 с.
3. Роджерс, К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д.Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2014

Радчук Г.К. Диалогизация детско-родительских отношений как условие становления полноценной личности ребенка в семье

В статье актуализируется необходимость внедрения инновационных форм обучения родителей и будущих родителей с целью изменения стереотипов в сфере семейного воспитания, развития диалогического общения как необходимого условия разворачивания субъектного потенциала ребенка. Раскрываются теоретико-методические аспекты образовательного диалога как инновационной формы обучения по вопросам семейного воспитания.

Ключевые слова: Семейное воспитание, педагогические стереотипы, личность ребенка, диалог, образовательный диалог.

Radchuk H. K. Transformation of parent-child relationship into dialogue form as a condition of becoming a full-fledged personality of a child in a family.

The article focuses on teaching stereotypes that prevent the implementation of personality-oriented approaches in the practice of family education. The article presents updated necessity of introducing innovative forms of education of parents and future parents to change the value-semantic guidance in family education, promote dialogue as the most effective mechanism for deploying a full potential of a child's personality. Thus the educational dialogue is seen in two ways: 1) as a condition of becoming a full-fledged personality of the child; 2) as an effective training form of parents and expecting parents to teach them an innovative approach in family education.

The article provides theoretical foundations of educational dialogue as an innovative form of family education and covers methodological features of this form of learning. Authors present a training program «Dialogue as a condition of becoming a full-fledged personality of a child in the family», which consists of a number of individual content modules:

1. Training concept (awareness of conceptual foundations of the training program and basics of family education).

2. The world of a child: developmental peculiarities (creating a holistic view on development of a child's personality, creating learnings around age characteristics of mental development, actualizing childhood memories, personal interpretation of child's personality development).

3. Communicating with a child (extending the knowledge base on the mechanisms and features of communication and interaction with children, development of communication skills).

4. Self-esteem of a child (awareness of central mechanisms in personality development, building up capabilities for designing favorable conditions for formation of crucial personality characteristics, developing introspection and reflection skills).

5. Personal space in the family (increasing knowledge about the psychological boundaries of personality, practicing assertive behavior in various situations).

6. Awareness of the consequences of negative behavior (comprehension and critical reflection of persistent stereotypical attitudes in family education, practicing skills of constructive engagement in situations with negative behavior of children).

7. Children's emotions and behavior (expanding and enriching the knowledge of the role of the emotional sphere in development of a child's personality, practicing skills of emphatic reaction to children's behavior).

8. Dialogical interaction in family conflicts (construction of optimal conditions for resolving family conflicts, developing skills of constructive (dialogue) interactions in such situations).

9. Summary (training wrap up, constructing feasible action plans for implementation of gained knowledge and skills in real life situations).

Keywords: *family education, teaching stereotypes, child's personality, dialogue, educational dialogue.*